

Історія України та українських козаків

Енгельс Й. Х.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 2. – Харків: Майдан, 1999. – С. 300-310.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ*

§ 3. Фізична географія України

Завжди надзвичайно важливо ознайомитися з місцевістю, де відбувалися події, про які хочеш розповісти. Особливо це стосується України, котра внаслідок нових мирних угод виявилася розчленованою, а недавня зміна ситуації на півночі привела до деяких інших змін у ній¹.

Ця країна розташована між 50 та 53 градусами північної широти. Найбільша її довжина складає 500² верст, ширина — 300 верст (25 миль). Вона належить до тих країн, в яких, як у знаменитій єгипетській дельті, можна на власні очі побачити майстерню природи. Матеріалом у цій майстерні є мул Дніпра та інших численних річок. Ним вкрите також дно та узбережжя Чорного моря. Наводячи дуже важливі аргументи, Боплан стверджує, що рівнини, котрі простягаються від лівого берега Дніпра до Москви, раніше перебували під водою³. Колись, у доісторичні часи, три річки України — Стугна, Трубіж та Остер — впадали у Дніпро. [В місцях впадіння цих річок у Дніпро] ще й зараз знаходять руїни [поселень]. Зараз всі три [річки] перетворилися на болото. В деяких місцях воно сягає ширини у три версти. З цієї причини, а також тому, що земля таки довгий час не оброблялася і чорнозем збагачувався за рахунок перегною диких рослин, ґрунт [України] — жирно-чорний, багатий на селітру. Вона щедро винагороджує незначні зусилля [хлібороба], що засіває її зерном. Одне-єдине зерно дає 12 зерен врожаю. А коли землю залишають на три-чотири роки, то на ній виростають у людський зріст чортополох та кмин. Спалюючи їх, знову удобрюють ґрунт. Гній тут вважається важким тягарем. І якщо протягом довгого часу його набирається дуже багато навколо дому, то дім переносять на інше місце. На дорідному, нагрітому

сонцем ґрунті лугів чи степів виростають такі буйні трави, що з них ледве видно роги українських волів, що в них пасуться. Ці воли схожі на волів Поділля й Угорщини. Їх постачання до Німеччини через Бриг та Бреслау і на Балтійське узбережжя є для країни [України] справжньою золотою жилою. Щоправда, через те, що худоба утримується в бруді, часто спалахує епізоотія, для боротьби з якою у Верхній Сілезії та Галичині практикується запровадження карантину. Здається, що природа цієї країни призначена для пастушеського народу. Але статистика свідчить про те, що це не лише пастушеський народ, але й народ-воїн. Обробляти степ — нелегка праця: плугу протистоїть сухість ґрунту; його родючість не спонукає жителів до активної діяльності, а незначний збут зерна усіма степовими країнами не сприяє розвитку землеробства. За роботу жінцю прийнято віддавати кожен третій сніп, орачу — шосту міру. Крім того, їх треба годувати і поїти. В околицях Кисва, Чернігова та Ніжина ґрунт не такий родючий. Тому жителі цих країв займаються торгівлею. В інших місцевостях України багатство козаків складається з отар волів та овець. Щоправда, вовна останніх довга, кошлата і груба, її не сортують; кози та цапи пасуться разом з вівцями; а пропозиція Петра Великого про розведення шльонської породи овець ніде не знайшли підтримки. Але українців цілком влаштовує груба вовна, з якої вони виготовляють покривала для повсякденного використання. За свідченням принца Вюртемберзького⁴ (тобто за часів Мазепи) віл вагою кілька центнерів коштував п'ять талярів, а вівця — 18 крейцерів. Хвости цих овець, шириною майже з долоню, дуже жирні. У козаків немає особливого нахилу до розведення коней, тому силу їхнього війська завжди склали піші воїни, але польські пани та російські поміщики останнім часом завели численні, прибуткові кінські заводи, які постачають коней для російської та пруської кавалерії. Ліси оточують лише Стародуб, Чернігів, Ніжин та Київ: в інших місцях, багатих на воду, їх мало, тому що скотарі-кочівники мало піклуються про нові лісопосадки. З цієї причини вони живуть у глинобитних будинках, які опалюють хмизом, соломою, сухими рослинами (які називають нехвороцею, тобто хво-

---

Продовження. Початок див.: Схід-Захід. 1998. Вип. 1. С. 241.

ростом) та кізяками. Дуби, що ростуть по берегах та на дніпровських островах, зігнуті та сучкуваті; повинь робить їх слабкими, а вітер — стійкими. Запорозькі козаки використовують деревину для виготовлення плоскодонних суден та човнів, завдяки яким вони ще в останній російсько-турецькій війні захопили Бендери. Також використовують вони для виготовлення домашнього начиння деревину липи. Їй віддається перевага перед іншими сортами деревини тому, що вона легко ріжеться і не буває з червоточиною. В лісах, а також степових балках водиться багато дичини. В цих балках ростуть абрикоси, персики, яблуні. Але більше, ніж полюванням, українці займаються рибною ловлею. Болпан бачив, як за одне закидання сіті вони виловлювали 2000 риб. Під час суворих постів козаки часто їли тухлу рибу. Вкупі з просякнутим гнилизною літнім повітрям і з тим, що місцеві жителі, не знаючи, викопували криниці в тих місцях, куди під час повені потрапляла вода, змішана з болотним брудом, це викликало різні заразні захворювання, цингу та болотяну лихоманку. Але для боротьби з ними передбачлива природа давала соковиті фрукти і особливо прекрасні дині. У розкішних квітучих степах так же, як на луках Люнебурга, рояться бджоли. Враховуючи республіканський спосіб життя останніх, їх розводять у спеціально насаджуваних для цього галях і, щоб захистити від вітру та нічних приморозків, утримують у видовбаних з липи чи сосни колодах. Віск і мед — одні з основних продуктів української торгівлі. Останнім часом у них з американського насіння успішно вирощують тютюн. Льон і коноплі українці вирощують лише для своїх потреб; лише в Стародубській окрузі виготовляють парусину, яку вивозять (на продаж) до Риги. Специфічним товаром України, Поділля і Червоної Русі є яскраво-червона фарба, яку називають «польський кривавий дощ». Спочатку вона називалася руською [мовою] червець, а німецькою — кров Іоанна. Вона виготовляється з черв'ячків, які живуть на корінні *Polygoni minoris* — відомої степової рослини. Їх висушують на сонці і, змішуючи з квасцями, перетворюють на фарбу. Звідти (тобто з України) чимало цієї фарби відправляється до Великої Росії для [виготовлення] рум'ян, котрі, до честі українських жінок, у Малоросії не використовуються. Проте, власне кажучи, першопричиною кривавого дощу є різнобарвний, переважно

червоний пилок квітів. Вихор вітру здіймає його вгору, а злива скидає на землю. Окрім хижих птахів, на Україні водяться шкідливі комахи, такі, як шершні і особливо сарана та маленькі комарі, яких називають мошкою. Перша (тобто сарана) протягом майже всього літа вкриває степ, але рідко завдає багато шкоди, оскільки вона, за висловом місцевих жителів, не скаче верхи, тобто не літає. Останні (тобто мошка) під час розлиття річок протягом чотирьох тижнів копошаться у воді всім виводком, а коли потім злітають угору, то закривають сонце. Змучені землероби захищаються від цих безсоромних створінь димом і тим, що надівають на голову і руки сітки. Терплячим волам залазять вони в рот, у ніс і вуха. Літня спека сприяє тому, що їхні укуси викликають рани, що не загоюються. І бідні тварини задихаються та ревуть від болю. З корисних копалин на Україні зустрічається лише залізо у вигляді болотяної криці та вохри. Великі поклади останньої трапляються на Ворсклі.

Якщо українець одержує натрієву сіль з Молдавії, кам'яну сіль — з Галичини, тонкі сукна — з Семиграддя, вина (якщо він не вдовольняється сидром, персиковою горілкою і медовухою) — з Угорщини, Криму і Валахії, то він легко може розрахуватися за це худобою та шкірами, кіньми, зерном, горілкою, медом, медовухою, нарешті — потапеш; і його життя могло б бути радісним, якби не російські та польські приписи про підданство. Можна пояснити млявістю українця те, що він не займається шовківництвом чи виноробством, але це почасти залежить і від клімату. Незважаючи на те, що [Україна] розташована в зоні помірного клімату, там досить часто бувають ранні і дуже суворі холоди, котрі інколи змушують козаків переривати успішно розпочаті походи проти поляків. Якщо ж зими м'які і вологі, то тоді виноградним лозам і тутовим деревам завдають шкоди холодні ночі влітку і нічні приморозки навесні і восени. Проте, літнього тепла для цих рослин вистачає. Жителям же зносити літню спеку важко, якщо її часом не пом'якшує степовий вітер.

Зазначене вище робить зрозумілим, наскільки Україна зручна для кочового козацького народу; але ми повинні прояснити й інший бік їхнього життя і показати, чому вони, оселяючись біля води, віддають

перевагу не торгівлі, а пригодам, авантюрам, річковому і морському розбою. Серед численних їхніх річок, що мають повільну течію і вапнякові береги, але багаті на рибу, лише чотири придатні для судноплавства. А саме:

а) **Дніпро**. Ми залишаємо для розгляду географам Польщі та Росії витоки Дніпра і зупинимося лише на характеристиці розташованих на його берегах міст, а також його островів і порогів. Боплан перелічує **міста** і містечка в такій послідовності: Київ; у половині милі від нього село Печера (Peczera) з його підземеллями, між ними — Стайки (Stayki) з розташованим в ньому монастирем св. Миколая і Ржищів (Rzyszczow), далі на прибережних горах монастир Терехтемирів (Tereditemirów), Переяслав (Pereaslaw), місто Канів, де є — Тягиня (Tschigini) і останнє місто перед островами та порогами і перед початком Дикого поля — Кременчук (Krzemientzow). Причиною виникнення порогів є високі скелі, що перегороджують річку за п'ять французьких миль до її гирла і тягнуться протягом 60 верст. Вода вирує, оскільки висота їх неоднакова. Одні виступають над водою, інші ховаються в ній. Утворюються вири і водоспади. Це утруднює і робить небезпечним судноплавство. Водоспад руською [мовою] має назву «поріг». Тому козаки, що живуть поблизу порогів і нижче від них, називаються запорозькими козаками. Про давність назв цих 13 порогів свідчить те, що ще Костянтин Багрянородний в X столітті, користуючись грецьким алфавітом⁵, навів руські назви семи з них. По-руськи ці назви звучать так:

- 1) Кодацький Kudak
- 2) Сурський Surskoi
- 3) Лоханський Lochau

Назву одного з цих порогів Костянтин передає по-грецьки так: νεστνυ, або νυ; ηουννασιν

- 4) Стрільчий Strelczi
- 5) Дзвінецький Swoneß

Костянтин перекладає це слово грецькою як Γελανδει, Swoneß тобто звук (дзвін) порога.

- 6) Княгинень Kniagineß
- 7) Ненаситецький Nenasiteß.

Костянтин наводить старослов'янський варіант назви [цього порога] — *Неѡѡѡт*. Слово *Nejazye* означає «пелікан». І Костянтин, пояснюючи таку назву [порога], говорить, що поблизу нього гніздилися пелікани⁶. Але теперішня слов'янська назва пов'язана з поняттям «ненаситність». Воно відображає небезпеку плавання через усі пороги, яких не в стані наситити їх численні жертви.

8) Воронова Забора (*Woronowa Saboga*)

9) Будилівський (*Budilskoi*)

10) Лишній (*Lytschnoi*). Це, за словами Костянтина Багрянородного, маленький поріг. По-руськи він називає його *ετεζβεν*, а слов'янською — *Напрези* (*Натеези*).

11) Таволжанський (*Tawelschanskoi*). Тільки між цим і Будилівським порогами був можливий перехід татар в цю місцевість.

12) Лисянський (*Lisjankau*). Про цей [поріг] згадує лише Болплан. Частково на цю назву слово *Λεσση*, котре зустрічається у Костянтина Багрянородного.

13) Вільний (*Wolnoi*). Костянтин іменує його *Βζηνιτεσχ*, тобто такий, що утворює велике озеро. Це означає, що одразу ж після цього порога Дніпро стає надзвичайно широким. Утворюється так званий лиман, який тоді (в часи Костянтина Багрянородного), можливо, був ближче до Чорного моря. Але тепер вище і нижче порога до самого лиману посеред Дніпра височать острови, вкриті рослинами. Їх вигини і рукави річки виглядають чудово. Але, разом з тим, вони віщують біду, тому що на них знаходять бажаний притулок лицарі удачі і злочинці. Острови вище порогів мають назви Романів (*Romanow*), Монастирський, Кінський Острог (*Konsky Ostrog*) та Княжий Острог (*Kniazow Ostrog*). Нижче від порогів розташовані Кашоварниця (*Kaszawanieze*), Хортиця (між ними знаходиться татарська переправа Кічкас (*Knezkosow*), що використовувалася найчастіше), Великий Острог (*Wielki Ostrog*), Томаківка (*Tomahowka*), Військова Скарбниця (*Scarbnitza Woiskowa*) (велика кількість заплутаних островів), Каїр, Великі Води (*Weilka Woda*), Носаківка (*Nosokowka*), Тавань (*Tawan*), Козацький Острог (*Kozaski Ostrog*), Бургунка (*Burchanka*) і т. ін. Деякі з цих островів навесні повністю чи частково заливаються водою.

б) Десна. На відстані однієї французької милі нижче від Києва вона впадає у Дніпро.

в) Іпут (Iput). Зливається з Сожею, а поблизу литовського міста (Porgask) теж впадає у Дніпро.

г) Дністер. Він міг би мати важливе значення для австрійської монархії, польської України та Молдавії, якби були проведені роботи по розчищенню цієї річки і, особливо, якби були підірвані скелі біля Ямполья (Iambol).

Менші довжиною річки [України] заболочені, заросли очеретом, на них розташовано чимало млинів, по них перевозиться маса товарів, по них можуть ходити легкі судна. Річки Сейм, (Sudost), (Ispow) впадають у Десну, а Псьол, Сула, Ворскла, Самара і Низ (Nish) у Дніпро. Остання, сама по собі непоказна річечка, стала відомою завдяки тому, що польські історики інколи називають українських козаків низовими козаками⁸.

Відповідно до методів географів, вже давно належало б торкнутися питання про адміністративний поділ країни та її кордони. Але в різні часи вони були різними, і навіть окремі населені пункти то відроджувалися знову і знову [на старому місці], то, переживши розквіт і піднесення, занепадали і переходили з одних рук в інші, від одного законодавства до другого. Тому ми, керуючись принципом історизму, будемо торкатися цієї теми у всьому нашому творі. Тут же ми розповімо про людину — головний об'єкт розгляду фізичної географії, яку ми обіцяли висвітлити. А щоб спеціально не займатися ще й вивченням відмітних рис козацтва, ми вибрали з творів різних письменників неупереджені свідчення про національний характер мешканців [України]. Одразу ж можна сказати, що в українцях повинно було проявитися все те, що було зумовлене змішуванням північної російської відваги з духом південного клімату і з швидкою польською кров'ю, північної російської флегматичності з щедрістю української природи і мінливістю способу життя. В результаті цього з'явився хоробрий, заповзятливий, життєрадісний, децю легковажний, але безпосередньо і просто мислячий народ. Це повністю підтверджують наведені тут свідчення.

«Серед цих козаків, — говорить Боплан, — зустрічаються люди, які вправні в усіх ремеслах, необхідних для людського життя, а саме: теслі і столяри, котрі можуть майструвати як будинки, так і вози, і човни; ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі, кравці і т. ін. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої у них більше, ніж досить, і виготовляють дуже добрий порох. Жінки обробляють льон і виготовляють прядиво, а потім виготовляють з них для своїх потреб полотно і тканини. Всі вони можуть зорати і засіяти поле, зібрати врожай, спекти хліб, приготувати різними способами м'ясо, зварити пиво, зробити медовуху, брагу (з пшона) і горілку. Серед них не знайдеш нікого, в якому б віці він не був, до якої б статі чи стану не належав, хто не намагався б перевершити свого товариша у пиятиці, і в усьому християнському світі не знайти нікого, хто жив би так, не журячись про завтрашній день, як вони. Втім, немає сумніву, що у всіх них без винятку є здібності до мистецтв. Серед них зустрічаються і такі, хто переважає масу за рівнем своїх знань. Одним словом, всі вони в достатній мірі розумні, але думають лише про корисне та необхідне і, головним чином, про такі речі, які пов'язані з життям серед природи».

Козаки [тобто українці] загалом кращі за своїми людськими якостями, ніж росіяни, — запевняє очевидець у Бюшинга⁹. Про те, як їх характеризують іноземці, зокрема поляки, можна дізнатися з промови посла і директора кабінету Кічінського, виголошеної в сеймі 3 травня 1791 р.¹⁰ У ній він говорив про шляхетність донського і запорозького лицарства. І [один] невідомий автор зазначав у своєму листі, що під час призначення на офіцерські посади в прусській армії запорозьким і донським козакам належить віддавати перевагу перед синами місцевих бюргерів. Хоча ми непомітно для себе вдалися в надмірне вихвалання тих, чию історію взялися простежити, все-таки (позаяк ці похвальні промови на адресу героїв книги більш допустимі, ніж похвали, котрі раніше кожний автор уже в передмові розсипав самому собі), нехай буде нам дозволено подати тут кілька уривків із творів французьких письменників на славу козаків і задля ознайомлення з їх історією. Насправді деякі читачі віднайдуть у цих уривках не стільки ґрунтовність, скільки французьку легковажність.

«Стародавня історія, — говорить Шерер, — не підносить більш привабливого сюжету [ніж історія козацтва]. У цих анналах, як і в інших, присвячених давнині, можна віднайти спільноти, утворені за допомогою воїнського духу, що живляться цим воїнським духом, підтримуючи ним свої постійні державні установи. Можна побачити громадян цієї республіканської держави, які виховувались так, як і спартанці, і завжди тримали зброю в руках, як римляни. Але, на відміну від останніх, вони ніколи не прагнули до поневолення відомої світової імперії. Вони прагнули лише до того, щоб мужньо і стійко захищати свої домівки і вівтарі, і зніженому рабству віддавали перевагу бродячого, безтурботного життя. Можна побачити батьків, котрі виховували дітей, що гордилися своєю незалежністю, і які не залишали їм ніякої іншої спадщини, окрім шаблі з написом на ній: «Перемога або смерть».

«Можна побачити, як втрати у війнах поповнювалися ними за рахунок усиновлення дітей чужинців і як унаслідок цього у народу, який зятято відстоював свою волю, виростали нові руки для відсічі ворогам. Можна наочно простежити кружні шляхи політики і злети мужності, протиборство поневолення й відсічі, можна побачити героїчний, але не вигаданий час, вади й чесноти. Останні, можливо, й викликали б захоплення, якби йшлося про греків і римлян; чесноти ж козаків, очевидно, назвуть варварством».

«Вони [козаки], справді не розширили царини наших знань. Рим залишив нам закони й руїни, Греція — вірші й статуї; серце б'ється частіше при згадці про чудові дні Афін; розум не перестає дивуватися при спогляданні семи пагорбів [Рима]. Які ж почуття можуть збудити у нас козаки? Адже ми показували тільки їх зрадників. Ми говорили про них без милосердя, тому що їх велич не примусила нас забути про їх коліску, як це ми зробили, згадуючи про римлян, і тому, що їх дитинство не прикрашене, як у греків, приємними завітками міфології».

«Козаки України були спокійним народом: спочатку вони відповідали на пихатість польської шляхти й кліру тільки безмовною втечею; але коли вони побачили, що йдеться тільки про їх знищення, то взяли вони в руки — чи варто цьому дивуватися? — для захисту від нестерпного

іга шаблі й постійно зміцнювали себе у своєму прагненні до незалежності. Проте чи могли вони, що мстились однією рукою за замах на їх успадковану від батьків волю, стримати іншою рукою турків і розбити татар? Хіба не заслонили вони собою Центральну Європу від повені східних варварів і хіба не вони приборкали фанатичну лють ворогів христових? Освічені, вільні від партійних пристрастей нації повинні вирішувати: хто ж виявився невдячним? І хто правий: вони — чи польська держава, котру вони колись захищали, а потім примусили тремтіти?»

«У цій історії можна знайти ґрунтовні оповідання, котрі задовольнять допитливих, своєрідну [військову] тактику, вчинки, що межують [з пригодами героїв] романів, армій, чисельність яких можна уявити, лише пригадавши те, що написано про гунів, готів і вандалів; нарешті — і цим ми зобов'язані погляду дослідника — одну єдину людину, котра зрушила з місця цю величезну махину і примусила здригнутися від жаху державу [Польщу], котру не могли похитнути ні християнські власті, ні турки». Це помічає Шерер.

«Запорозькі козаки, — пише один воїн¹¹, — до цього часу порівнювали себе з мальтійськими лицарями, проте я сподіваюсь, що їм ще треба буде переконатися, наскільки вони вищі за цих панів. Козаки дбали тільки про свої потреби і намагались не бути ні для кого тягарем. Мальтійці ж з незапам'ятних часів жили в неробстві за рахунок милостині князів та їх доходів, призначених для інших цілей. Запорозьці покладалися лише на свою хоробрість і зброю в руках; їх укріплення були нічим іншим, як примітивними земляними насипами, однак турки не могли взяти їх. Мальтійці ж безтурботно сиділи у своїх фортецях і покладалися на допомогу християнських властей. Запорозькі розбивали турків, не зв'язуючи себе ніякими обітницями. Лицарі ж Св. Іоанна задовольнялися гідним подиву спогляданням того, що робили за них інші. І справді, козакам потрібний був лише хрест і багаті землі, а потім сам собою з'явився абат Верро, щоб повідати про їх славні і про їх погані діяння.

[Література]:

1. Довідником тут є Бюшінг (IX) та Юнкер [виданий] Мюллером (див. вище. Крім того, статтю в Quartalschrift.
2. За даними щоденника принца Вюртемберзького (див. Мюллер, с.158) — 70 миль.
3. Мюллер, с.12.
4. Див.: Reisen und Feldzüge des Prinzen Vax. Emanuel V.Wintemberg. Tübingen 1739. Frankfurt und Leipzig 1755. Bei Möller S.162.
5. Відносно цього краще пояснення подає Дюріх, вчений член духовного товариства св. Павла в «Bibliotheca Slavica», —Т.1. Див. також «Північну історію» придворного радника Шлецера, с.527 і Actis fos jabl, т.V князя Яблоновського (Iablonski).
6. Князь Яблоновський перетворює цих пеліканів на Hicrafalcones.
7. Лисянка як у Мьоллера (Möller, так і у Мюллера (Müller) стоїть назва Вільний (Wolnoi) (під номером 8). Але вона знову зустрічається під № 13.
8. Так, Гвагнін фон Пашковський (?) перекладає вислів «inipere Moschow», що його вживає Мейєрберг (с.67); інші автори пояснюють назву «Nisoviensisa depressiogi tetta» тим, що поверхня землі там нижче від рівня моря.
9. В дев'ятій частині журналу Algem Welthist.
10. Schözers Staatanz. Helt.
11. Див.: Büsching XVI, 155.

(Пер. з нім. Ю. О. Голубкіна)